

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904:572](477.44)"653":929Хавлюк(477)"1970/1978"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-9-19>**Дмитро Ленчук**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)e-mail: archeoloua@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1465-0181>**Антропологічний матеріал із городища уличів 10 століття біля с. Сажки на Вінниччині із розкопок П. І. Хавлюка у 1970 – 1978 рр.**

Анотація. Метою статті є узагальнення відомостей про антропологічний матеріал із розкопок П. І. Хавлюка, що знайдений на городищі уличів біля с. Сажки у 1970 – 1978 рр. та введення його у науковий обіг. **Методологія дослідження** представлена: принципом історизму, системним підходом, методами логіки, групування, порівняльно-історичним, статистичним та проблемно-хронологічним принципом. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що у ній узагальнено інформацію про знайдені людські скелети, що належали уличам котрі загинули внаслідок нападу на городище під час першого етапу його існування у 10 столітті. На сьогодні для проведення детального антропологічного дослідження доступною є лише частина збережених людських скелетів із розкопок у Сажках. Для написання статті використано неопубліковані матеріали із особового фонду П.І. Хавлюка у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї та Державному архіві Вінницької області, а саме: польові щоденники, рукописи та епістолярну спадщину. До роботи залучено також і наукові звіти про розкопки, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України у м. Києві. Подано інформацію про положення виявлених скелетів, їх ймовірні ознаки загибелі та особисті речі, що знайдені серед кісток або поруч із ними. Скелети систематизовано за віковою категорією. Для значної частини небіжчиків визначено їх стать. **Висновки.** Вдалося встановити положення скелетів 94 небіжчиків. Серед загиблих, на думку П.І. Хавлюка, присутні ознаки: поранення; зв'язаних кінцівок та обгорілі. Інвентарний матеріал виявлений у 33 небіжчиків віком від двох років. Встановлено стать 42 осіб, із них жіночої – 32 особи та чоловічої – 10 осіб.

Ключові слова: археологічні розкопки, людські скелети, уличі, 10 століття, городище Сажки, Хавлюк П.І.

Постановка проблеми. Впродовж 1970-1978 та 1980 рр. українським археологом, доцентом Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Павлом Івановичем Хавлюком (1925 – 2001) досліджувалося городище уличів біля с. Сажки. Дослідником знайдено скелети людей, що загинули у перший період існування пам'ятки у 10 столітті. Антропологічний матеріал становить неабиякий інтерес, через те, що слов'янські поховання цього періоду рідкісні, а значна кількість знайдених дослідником людських скелетів дозволяє зробити перші висновки. Інформація про дослідження цього комплексу зберігається у різних фондівих колекціях, що потребує систематизації та узагальнення.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну базу роботи складає антропологічний матеріал із розкопок П. І. Хавлюка, що зберігався до 2021 р. у фондах лабораторії з археології історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця), а нині опрацьовується молодшим науковим співробітником Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ) Ю. В. Долженком. Збережена колекція складається із семи людських скелетів: № 67, 72, 87, 89, 91–92 та одним без номерним кістяком із розкопок 1975 р. Також серед матеріалу присутні черепи із підписами "№ 17" та "№ 19".

Інформацію про розкопки та знахідки археолога із городища знаходимо у наукових звітах П. І. Хавлюка, що зберігаються у Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ) (НА ІАНАУ, 1970/75. Ф. е. 5849, арк. 15–16; 1971/70. Ф. е. 6074, арк. 5; 1972/78. Ф. е. 6249, арк. 29–30; 1973/82. Ф. е. 6708, арк. 13–16; 1974/86. Ф. е. 7373, арк. 3–5; 1975/35. Ф. е. 7604, арк. 9–11; 1976/103. Ф. е. 8192, арк. 10; 1977/76. Ф. е. 8815, арк. 2, 4–7, 9–11; 1978/54. Ф. е. 8841, арк. 8–10, 13, 15–16). Подекуди більш розширену інформацію знаходимо у польових щоденниках дослідника (ВОКМ, НДФ – 7343, арк. 31, НДФ – 8151, арк. 7–10, 12–16; НДФ – 8152, арк. 6–7, 10–12, 14; ДАВіО, Ф. Р-5265. Оп. 12. Спр. 4), його рукописах (ВОКМ, Д – 7335, арк. 185–186) та епістолярній спадщині (ВОКМ, НДФ – 14395–14396), що знаходяться у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Вінницької області. В

.....
опублікованих статтях П. І. Хавлюка також присутня стисла інформація про виявлений антропологічний матеріал із городища біля с. Сажки (Хавлюк, 1971, с. 294; Хавлюк, 1972, с. 381; Хавлюк, 1976, с. 401; Хавлюк, 1979, с. 415; Хавлюк, 1989, с. 24).

Серед наукових праць, у котрих активно використовуються результати дослідження Павлом Івановичем городища Сажки, слід відмітити статтю А. П. Томашевського “Нариси історії та екології заселення Східного Поділля слов’яно-руської доби”. Дослідником опрацьовано усі наукові звіти і публікації П. І. Хавлюка та зроблені ґрунтовні висновки про знайдені людські скелети. Андрій Петрович наголошує: “Можливо припустити, що в облозі і пожежі загинула половина з приблизно двохсот мешканців цього населеного пункту. Втім, проекція цих фрагментарних даних на отриману загальну картину заселення була б, на нашу думку, некоректною” (Томашевський, 2003, с. 142). Також у підсумках дослідження науковцем зроблено висновок, що підтверджує актуальність дослідження проведеного нами: “Значних коректив, уточнень, нових досліджень потребують самі пам’ятки південного Побужжя. Потрібні мікрорегіональні дослідження і введення до повноцінного наукового обігу всіх наявних джерел. Нові палеоекологічні, демографічні проблеми, просторовий підхід вимагають і нових методик” (Томашевський, 2003, с. 158).

Інформацію про останні дослідження археологічних комплексів городища Сажки знаходимо у працях: В. А. Косаківського, В. С. Рудя (Косаківський & Рудь, 2014, с. 123); М. П. Кучери (Кучера, 2017, с. 61, 66); О. В. Манігди, О. В. Грабовської (Манігда, 2021, с. 80, 82–83; Манігда & Грабовська, 2021, с. 51); Д. М. Ленчука (Ленчук, 2023, с. 13) та Т. Р. Беднарчика (Беднарчик, 2023, с. 22–23).

Метою статті є узагальнення відомостей про антропологічний матеріал із розкопок П. І. Хавлюка, що знайдені на городищі уличів біля с. Сажки та введення його у науковий обіг.

Виклад основного матеріалу. П. І. Хавлюк впродовж 1970 – 1978 та 1980 рр. досліджував уличське городище 10 – 11 століть. «Малі вали», розмірами 126x40 м біля с. Сажки (колишнього Немирівського, а нині Вінницького району Вінницької області). За десять сезонів дослідник повністю завершив археологічні розкопки на пам’ятці, де знайдено 105 людських скелетів, що належали різній віковій категорії людей, котрі загинули під час нападу на укріплення (Хавлюк, 1989, с. 24). На думку автора розкопок: “Судячи з археологічних досліджень, на даних городищах стались катастрофічні події саме в середині 10 століття, а точніше в 926 р., коли в Києві князував Ігор. Ряд городищ на Південному Бузі спустіли, в першу чергу це стосується таких на середньому Бузі як Сажки і Червоне...” (ВОКМ, Д – 7335, арк. 185).

Під час першого сезону 1970 р. на валах та у межах південної частини пам’ятки розкопано 500 м² території городища. Знайдено 26 скелетів, що, переважно, належали жінкам та дітям (НА ІАНАНУ, 1970/75. Ф. е. 5849, арк. 15). Кістяк № 1 (кв. 135), довжиною 0,75 м, належав дитині віком у межах 6–7 років. На відстані 0,80 м від небіжчика знайдено рожеве прясло та маленьке рало (іграшка). Кістяк № 2, довжиною 1,60 м, належав чоловіку. Він лежав на правому боці, а положення його рук та ніг, свідчить про те, що небіжчик був зв’язаний. Біля лівої частини тазу знайдено рожеве біконічне прясло. Кістяк № 3 (кв. 113) належав дівчинці віком 6–8 років. Біля нижньої щелепи знайдено три різнокольорових пастових намистини. На відстані 0,80 м від скелета № 2 знайдено кістяк № 4, що належав дитині. Кістяк № 5 (кв. 144), довжиною 0,70 м, знайдено у межах валу та належав дитині. В її лівій руці знайдено частину річкового молюска, що була затиснута у фалангах пальців. Кістяк № 6 (кв. 148, 185) представлений черепом дитини та нижньою щелепою, що знаходилися серед каміння. Вони належали дитині віком до десяти років. Поряд знайдено дві глиняні намистини. Кістяк № 7 представлений черепом дитини, що знаходився серед каміння. Кістяк № 8 (кв. 149) належав дитині, складався із черепної коробки та нижньої щелепи. Кістяк № 9 представлений нижньою щелепою чоловіка похилого віку. Кістяк № 10 (кв. 89) являє собою череп дитини, поряд з яким знаходився скелет собаки у скорченому вигляді. Кістяк № 11 (кв. 81) являє собою дитячий череп із хаотично розміщеними кістками. Кістяк № 12 (кв. 59) належав дорослій людині (ВОКМ, НДФ – 8151, арк. 7–10, 12). Кістяк № 13, довжиною 1,60 м, належав молодій жінці. Його знайдено на внутрішньому схилі валу, простежено, що скелет був обгорілий в області шиї. Права рука небіжчика зігнута в лікті та лежала на тазу. Інвентар небіжчика представлений низкою збережених пастових та мінеральних намистин (НА ІАНАНУ, 1970/75. Ф. е. 5849, арк. 16). Кістяк № 14 (кв. 80), довжиною 1,60 м, лежав на спині. Кістяк № 15 (кв. 121), довжиною 1,53 м, права рука була стиснута в кулак, ліва кисть не збереглася. Кістяк № 16 (кв. 191), довжиною 1 м, належав дитині, що була прикидана різними відходами. Її інвентар складався із восьми намистин, серед них п’ять з морських черепашок і три пастові. На правій руці вище ліктя, розміщувався бронзовий браслет з дроту (ВОКМ, НДФ – 8151, арк. 13; НА ІАНАНУ, 1970/75. Ф. е. 5849, арк. 16). Наступний кістяк № 17 (кв. 228) знайдено за 0,80 м від попереднього. Його довжина сягала 1,72 м, належав жінці. Біля її голови на відстані 0,60 м знаходиться кістяк № 18 (кв. 228) довжиною 0,65 м, що належав дитині. Кістяк № 19 (кв. 55), довжиною 1,75 м. Ліва рука знаходилася на тазу, а права під тазом.

Права нога зігнута дещо в коліні та відкинута, а плечі здвинуті уверх у межах грудей. На думку П. І. Хавлюка небіжчик був зв'язаний. Кістяк № 20 (кв. 124), довжиною 0,80 м, належав дитині віком 6–8 років. Кістяк № 21 (кв. 115), довжиною 0,70 м, поганій збереженості, належав дитині. Серед ребер знайдено червону пастову намистину із двома жовтими наліпками. Перпендикулярно попередньому скелету знаходився кістяк № 22 (кв. 150/115) довжиною 1,73 м, що належав дорослій людині. Деякі кістки зміщені, права рука притиснута до тазу. Ноги небіжчика знаходилися у невідомому заглибленні, а на лівій нозі знаходився залізний ніж. На думку П. І. Хавлюка покійник міг рукою притискати рану, а знайдений інвентар розміщувався у кишені одягу небіжчика. Кістяк № 23 (кв. 259), довжиною 0,70 м, поганій збереженості, належав дитині віком у межах двох-трьох років. Кістяк № 24 (кв. 233), довжиною 0,45 м, поганій збереженості, належав дитині такого ж віку. Серед кісток грудей виявлено підвіску-дзвіночок із бронзи та намистину. На відстані одного метра від попереднього скелета знаходився кістяк № 25, довжиною 1,60 м, належав жінці віком у межах 60–70 років. Кисть правої руки стиснута, а права знаходилася під тазом. Під нижньою щелепою знайдено три намистини. Кістяк № 26 (кв. 234) поганій збереженості, довжина 0,40 м. Належав дитині віком до трьох років (ВОКМ, НДФ – 8151, арк. 13–16).

За сезон 1971 р. досліджено 600 м² території городища, знайдено 12 людських скелетів, що належали людям похилого віку та дітям (НА ІАНАНУ, 1971/70. Ф. е. 6074, арк. 5). Кістяк № 27 (кв. 296) поганій збереженості, вціліла частина розміром 0,5 м. Він знаходився у ямі № 27 та був прикиданий камінням і належав дитині віком у межах 4–5 років. На думку П. І. Хавлюка небіжчика могли поховати саме під час облоги городища. Кістяк № 28 (кв. 332), довжиною 1,65 м, належав жінці похилого віку. Скелет перекривав яму № 21, у якій знайдено частину фаланг лівої ноги. Зліва від таза знайдено біконічне прясло. Кістяк № 29 (кв. 292), довжиною 0,93 м, перебував у скорченому положенні у ямі, належав людині похилого віку. Ноги та руки небіжчика зігнуті, а фаланги рук знаходилися зліва на грудях. Кістяк № 30 (кв. 363–364), довжиною 1,60 м, належав жінці віком до 40 років. Права кисть руки знаходилася у межах тазу. Справа від ніг знаходився кістяк № 31, що належав дитині віком двох-трьох років. Кістяк № 32 (кв. 346), довжиною 1,50 м, належав жінці. Її права рука знаходилася дещо у підігнутому стані під тазом. Кістяк № 33 (кв. 383), довжиною 1,65 м, належав чоловіку молодого віку. Кістяк № 34 (кв. 311), довжиною 1,65 м, поганій збереженості, деякі кістки зміщені. Кістяк № 35 поганій збереженості належав дитині. Кістяк № 36 (кв. 323, 359–360) поганій збереженості, належав дорослій людині. Фаланги пальців правої руки розміщувалися на тазу. З лівого боку знайдено проколку-шило, що виготовлене із заліза. На грудній клітці виявлено бронзове кільце, що могло бути скроневою підвіскою. Кістяк № 37 (кв. 280а) поганій збереженості, належав дитині віком до чотирьох років. Вона лежала вниз головою на схилі валу. Останній скелет № 38 знайдений цього сезону належав дитині та розміщувався на внутрішньому валу городища (ВОКМ, НДФ – 8152, арк. 6–7, 10–12, 14; НА ІАНАНУ, 1972/78. Ф. е. 6249, арк. 29).

Під час археологічних розкопок 1972 р. досліджено 512 м² пам'ятки та виявлено 14 скелетів. Кістяк № 39 (кв. 206), довжиною 0,75 м, належав дитині віком до двох років, що загинула під час пожежі у дерев'яній будівлі. У ній також знайдено кістяк № 40, завдовжки 1,55 м, віком до 30 років, що належав жінці. Вона лежала на згорілому дереві та була покрита шаром вугілля, окремі частини кісток були зі слідами дії вогню. На грудній клітці виявлено по дві сердолікових та пастових намистини. У цій же будівлі на відстані 2,5 м від попереднього небіжчика знаходився кістяк № 41, що належав дитині віком в межах 2–3 років. На думку П. І. Хавлюка небіжчики були однією сім'єю. Наступний кістяк № 42 (кв. 491) належав дитині, значна частина якого спалена в результаті пожежі. Інвентар небіжчика складався із трьох інкрустованих намистин виготовлених із пасти. Кістяк № 43 (кв. 529), довжиною 1,7 м, належав дорослій людині. Її руки та ноги знаходилися у складеному стані одна на одну – тобто також могли бути зв'язаними. Кістяк № 44 (кв. 530) належав підлітку та мав довжину 1,10 м. Череп майже не зберігся, ліва рука була відсутня, збережено лише фаланги лівої кисті. Кістяк № 45 належав людині похилого віку, мав довжину 1,50 м. Її ноги нижче колін знаходилися у ямі та були переламаними. Не збереглися кістки ліктів та кисті рук. Між ребрами та шийними хребцями виявлено десять намистин, із них сім із інкрустованої пасти, решта сердолікові. Кістяк № 46 (кв. 537), довжиною 1,40 м, належав підлітку – дівчині. Інвентар представлений браслетом із дротяних кілець на правій руці та бронзовою кулькою-підвіскою, що лежала біля шиї (НА ІАНАНУ, 1972/78. Ф. е. 6249, арк. 29–30). У кістяка № 47, що знаходився поблизу крутого схилу відсутні ноги. На відміну від тіла вони розміщувалися на самому схилі, а на думку П. І. Хавлюка були знищені до того, як тіло було засипано ґрунтом. Збережена частина кістяка складає 0,75 м (ВОКМ, НДФ – 7343, арк. 31). Кістяк № 48 (кв. 459) належав малій дитині, частково збереглися кістки черепа та грудної клітки – інвентар відсутній. У межах двох метрів від попереднього виявлено кістяк № 49 поганій збереженості – довжиною 0,75 м, що належав дитині віком близько 9–10 років. Кістяк № 50 (кв. 459), довжиною 1,75 м, належав людині похилого віку. З лівого боку

на кістках тазу знайдено кресало, фрагмент кременю та черенковий залізний ніж. Також серед кісток виявлено сережку – кільце із дроту. Поруч із попереднім небіжчиком знайдено кістяк № 51 (кв. 501), довжиною 1,70 м, що також належав людині похилого віку. На кістках тазу з лівого боку виявлено брусок та кресало. Кістяк № 52 (кв. 584) розміщений у межах п'яти метрів від попередніх покійників та мав довжину 1,65 м. Людський скелет перекивав господарську яму із попелом та керамікою. Поруч із ним знайдено наконечник стріли та брусок із пісковіку (НА ІАНАНУ, 1972/78. Ф. е. 6249, арк. 30–31).

За 1973 р. на городищі досліджено 428 м², на цій ділянці виявлено 12 людських скелетів. Кістяк № 53 (кв. 558), поганої збереженості довжиною 0,45 м належав дитині, вік якої був до 5 років. Поблизу скелету знайдено ікло вовка у вигляді підвіски та дві морські раковини з отворами. Кістяк № 54 (кв. 611) належав дитині віком до 10 років, розміщувався у заглибленні поряд із господарською ямою № 52. Кістяк № 55 належав дитині віком у межах 2–3 років. Кістяк № 56 (кв. 599), довжиною 1,12 м, фаланги ніг відсутні. Поряд із нижньою щелепою знайдено намистини: дві із пасти, що орнаментовані перехресними лініями та три скляні, дві з яких парні. Кістяк № 57 довжиною 1,70 м, належав дорослій людині. Її руки були зігнуті у лікті та покладені одна на одну на ліве плече. Ліва нога дещо зігнута в коліні, яке лежить на правій нозі. На думку П. І. Хавлюка руки й ноги небіжчика були зв'язані. Кістяк № 58 (кв. 555), довжиною 0,84 м знаходився у скорченому стані та лежав на правому боці втиснутим у невелике заглиблення. Кістяк № 59 (кв. 570–571) довжиною 1,63 м належав жінці дорослого віку. Нижня щелепа небіжчика закривала 15 намистин: чотири подвійні, одна потрійна, чотири сердолікових-гранчастих, п'ять круглих і дві гранчасті зі скла та фрагменти дротяної сережки. Кістяк № 60 (кв. 574), довжиною 1,71 м, знайдений у невеликому заглибленні та належав дорослій людині. Дещо нижче лівої ноги виявлено черенковий залізний ніж. Кістяк № 61 дещо зруйнований, розташовувався на відстані 0,65 м у межах ніг від попереднього. Кістяк № 62 (кв. 526) мав роздушений череп, без нього довжина скелета складає 1,25 м. У межах черепа зафіксовано подвійну намистину синього кольору та круглу дротяну сережку із бронзи. Кістяк № 63 (кв. 573) складався із роздушеного черепа, що належав дитині віком в межах одного року. Кістяк № 64 (кв. 430а) знайдено на валу та представлений роздушеним черепом дитини віком до двох років (НА ІАНАНУ, 1973/82. Ф. е. 6708, арк. 13–16).

Під час археологічного сезону 1974 р. досліджено 636 м² площі городища та знайдено 12 людських скелетів. Кістяк № 65 (кв. 679), довжиною 0,40 м, поганої збереженості належав дитині приблизно півторарічного віку. На відстані двох метрів у кв. 681 виявлено кістяк № 66 поганої збереженості, довжиною 0,55 м, що належав дитині віком двох або трьох років. Кістяк № 67 (кв. 728) належав дорослій жінці. На скроневій частині черепа виявлено три кільця – сережки із бронзи. У межах кісток грудної клітки виявлено підвіску – ґудзик виготовлений зі срібла. Із правого боку скелету знайдено горілу деревину та сліди від стовпчика. Кістяк № 68 поганої збереженості, вціліла частина скелету розміром 0,60 м належала підлітку. Кістяк № 69 (кв. 676) погано збережений, належав дитині однорічного віку. Кістяк № 70 поганої збереженості, довжиною 0,30 м, також належав однорічній дитині. Кістяк № 71, довжиною 1,05 м, належав підлітку, фаланги його ніг відсутні. Він розміщувався на рівні черепів скелетів № 67 та 70, що на думку П. І. Хавлюка свідчить про їх приналежність до однієї сім'ї, а розміщений у межах їх черепів невеликий камінь міг відігравати роль знаряддя вбивства. Кістяк № 72 (кв. 845–846), довжиною 1,45 м, належав дитині віком до 12 років. Дослідивши положення ніг скелету Павло Іванович припускає, що вони могли бути зв'язаними. У межах кісток грудної клітки знайдено три скляні намистини: одна із чотирьох кульок, дві інші зеленого та "білогозяного" кольорів. Кістяк № 73 (кв. 773–774), довжиною 1,55 м. У межах грудної клітки виявлено бронзовий литий ґудзик. Кістяк № 74 (кв. 732) поганої збереженості належав однорічній дитині. Кістяк № 75 (кв. 807) дуже поганої збереженості, вціліла частина має довжину 0,60 м. Кістяк № 76 (кв. 773, 732) розміщувався в ногах скелету № 73 на відстані 15 см. Ліва рука була піднята до черепа, а на її середній фаланзі виявлено бронзову каблучку із роз'єднаними кінцями. Нижня частина тіла знищена перекопами пізнішого часу, збережена частина тіла складала 0,65 м (НА ІАНАНУ, 1974/86. Ф. е. 7373, арк. 3–5).

У 1975 р. на городищі досліджено 380 м² та виявлено 12 людських скелетів. Кістяк № 77, довжиною 0,61 м, поганої збереженості, що належав дитині чотирьохрічного віку. Кістяк № 78 (кв. 871) знаходився на відстані 1,30 м від попереднього. Його довжина 1,77 м, належав людині похилого віку. Права кисть знаходилася на тазі. П. І. Хавлюк припускає, що небіжчик прикривав рану в животі. Кістяк № 79 (кв. 872) розміщений за 1,50 м від попереднього. Вціліла частина скелету сягає 0,61 м і належала дитині віком до п'яти років. Кістяк № 80 (кв. 906), довжиною 1,38 м, належав дорослій жінці. На лівій скроні знаходилася дротова сережка із бронзи, а на правій підвіска-кулька з цього ж матеріалу. Кістяк № 81 (кв. 906) поганої збереженості, належав дитині віком до двох років, його довжина складає 0,48 м. Кістяк № 82 погано збережений, його вціліла частина складає 0,32 м, що належала дитині до двох років. Кістяк № 83 (кв. 872) також

поганої збереженості, вціліла його частина складає 0,17 м і належала дитині віком до одного року. Кістяк № 84 (кв. 825) поганої збереженості, він належав дитині віком до півтора року. Кістяк № 85 (кв. 902–903) мав довжину 1,82 м та належав жінці похилого віку. Її ноги нижче колін знаходилися у господарській ямі № 70. На думку П. І. Хавлюка положення ліктьової кістки свідчить про те, що кисть правої руки небіжчика знаходилася на тазу. Поряд із лівою скронею виявлено круглу сережку із дроту. На лівій руці зафіксовано бронзовий дротяний браслет. Між лівою ногою і тазом розміщувався ніж виготовлений із заліза. Поряд із правою частиною тазу знайдено наконечник стріли. Кістяк № 86 (кв. 918) поганої збереженості, довжина вцілілої частини – 0,65 м. Кістяк № 87 представлений лише однією збереженою ногою, довжиною 0,72 м, що належала дорослій людині. Павло Іванович вважає, що скелет був розтягнутий хижачами. Кістяк № 88 (кв. 944) довжиною 1,46 м належав дорослій жінці. Її ліва нога була дещо зігнута в коліні та покладена на праву. Ліва рука зігнута в лікті, а кисть розташовувалася на грудній клітці, права рука знаходилася у витягнутому стані вздовж скелета. На думку автора розкопок небіжчицю було зв'язано (НА ІАНАНУ, 1975/35. Ф. е. 7604, арк. 9–11).

У 1976 р. досліджено 416 м² територію городища, на якій знайдено лише один людський скелет. Кістяк № 89 розташовувався у межах квадратів 1046 та 1047. У покійника майже повністю відсутні дві нижні кінцівки та зап'ястя правої руки. Від черепа збереглося лише декілька фрагментів (НА ІАНАНУ, 1976/103. Ф. е. 8192, арк. 10).

Під час розкопок 1977 р. на пам'ятці розкопано 352 м² території, де виявлено 10 людських скелетів. Кістяк № 87(а) (кв. 1084–1085) мав довжину 1,60 м та належав жінці віком більш ніж 50 років. Ребра та хребет дещо зміщені в район тазу та нижче колін у більш пізніший час. Кістяк № 88(а) (кв. 1115 та 1090) мав довжину 1,35 м та належав підлітку віком у межах 10–12 років. Кістяк № 89(а) (кв. 1108, 1131) погано збережений. Прослідковано залишки скелету довжиною 0,60 м та розвал черепа дитини віком до п'яти років. Кістяк № 90 (кв. 1119), довжиною 0,45 м, належав дитині віком три-чотири роки, що лежала на боці. Її права рука розміщувалася на тазі, а ліва підігнута під нижню щелепу. Серед ребер знайдено уламок бронзової овальної скобки, а на шийних хребцях намистини: двочастинна скляна коричневого кольору; пастова, інкрусторована та три окремих маленького розміру. Кістяк № 91 (кв. 1130, 1150) поганої збереженості, мав довжину 1,50 м та належав людині дорослого віку. Кістяк № 92 (кв. 1123–1124) частково зміщено та зруйновано заглибленням пізнішого часу. У межах кісток тазу виявлено сережку виготовлену із бронзи. Кістяк № 93 (кв. 1157) погано зберігся, його довжина складала 1,00 м. Скелет належав дитині віком до десяти років. Кістяк № 94 погано зберігся, виявлена частина скелету мала довжину 0,60 м та належала дитині віком до двох років. Кістяк № 95 (кв. 1125) майже не зберігся, він представлений розвалом черепа дитини віком до двох років. Кістяк № 96 (кв. 1179) представлений фрагментами дитячого черепа віком до одного року (НА ІАНАНУ, 1977/76. Ф. е. 8815, арк. 2, 4–7, 9–11).

Під час археологічного сезону 1978 р. досліджено 208 м² території городища та знайдено п'ять останніх людських скелетів. Кістяк № 97 (кв. 1169) мав довжину 1,80 м та належав жінці літнього віку. Її ліва рука була зігнута у лікті, а кисть лежала на тазу. Права рука збереглася у витягнутому положенні вздовж тулуба. Ноги небіжчиці витягнуті прямо, а дві її ступні знаходилися разом. На думку П. І. Хавлюка ноги могли бути зв'язані. Вище коліна перебиті обидві ноги та передплечова кістка. Кістяк № 98 (кв. 1186) погано збережений та належав дитині віком до одного року. Довжина збережених елементів скелету 0,25 м. Кістяк № 99 (кв. 1209) ідентичний по віку та збереженості із попереднім. Кістяк № 100 (кв. 1209) довжиною 0,70 м та належав півторарічній дитині. Розміщений головою вниз в напрямку схилу майданчика. Кістяк № 101 (кв. 1203–1204) виявлено у господарській ямі № 84 на глибині 1,45 м. Декілька знайдених кісток належали дитині віком до одного року (НА ІАНАНУ, 1978/54. Ф. е. 8841, арк. 8–10, 13, 15–16).

Висновки П. І. Хавлюка: "... збереглися залишки кістяків загиблих, переважно жінок з дітьми і підростків. Зрілого віку воїнів на цих городищах не виявлено. Вони, очевидно, у критичний момент покинули городище. Залишивши напризволяще жінок і дітей і тих, які могли бути хворі, поранені, або такі, що відмовились стати на шлях поневіряння. Можливо допустити, що загинули ті, хто був не придатний до роботи, деяка частина загинула добровільно. Під горілими рештками будівель під валом у Сажках знайдено кістяк молодої жінки, другий на протилежному боці городища в дерев'яній башні (жінка з дитиною до 4х років). Всі вони явно згоріли в огні і не були пограбовані, тоді як на решті кістяків ніяких прикрас не знайдено, їх перш чим вбито – пограбували. Очевидно, що і ті, які залишились на городищі, здебільшого або ранені, або хворі, але переважно це люди віком до 30 років. Лише вік двох жінок більше 60 років і п'ятдесят років виявлені тут, є два чоловічих кістяка до 50 років, решта всі і чоловіки і жінки мали вік від 25 до 35 років. Відомо, що у слов'ян в цей час існував обряд – трупоспалення. Завдяки збереженості кістяків, вдалося визначити їх в Інституті етнографії у Москві. Заключення зроблено у 1975 р. М. Великановою. Антропологічний тип всіх європеїдний, черепи

.....
 мезодоліхокранні й не виходять за межі середньовічних слов'ян. Середній ріст чоловіків – 166,5 см (розмах 165 – 167), жінок – 180,7 см (розмах 141 – 163 см), що також близьке до величини росту інших груп слов'ян середньовіччя. Чистота антропологічного типу населення наявна” (ВОКМ, Д – 7335, арк. 185–186; НДФ – 14395–14396).

Висновки. Узагальнивши відомості про археологічні дослідження людських скелетів на городищі уличів 10 століття біля с. Сажки на основі польових щоденників та наукових звітів П.І. Хавлюка (табл. 1) нами з'ясовано, що вченим насправді виявлено 104 кістяки, із них залишки 103 людей, що загинули під час нападу на укріплення, а не 105, як згадано вченим у публікації за 1989 р. Вік 6 скелетів не вдалося ідентифікувати. Серед інших 98 скелетів: діти – 56,1 % (55 осіб), підлітки – 5,1 % (5 осіб), молоді – 10,2 % (10 осіб), дорослі – 20,4 % (20 осіб) та люди похилого віку – 8,2 % (8 осіб). Діти – найчисельніша вікова категорія загиблих на городищі. Із них, від загальної кількості небіжчиків: 11,6 % (12 осіб) – немовлята до півтора року, 10,6% (11 осіб) – малі діти до п'яти років та 31,0 % (32 особи) – діти до десяти років. Найменшу кількість загиблих 4,8 % (5 осіб) становлять підлітки від 10 до 16 років та молоді люди 5,8 % (6 осіб) від 16 до 25 років. Можливо тому, що значна їх кількість була взята у полон. А молоді та дорослі чоловіки були відсутні на городищі через те, що вирушили на війну. Очевидно, що населення, котре мешкало на поселенні біля городища могло бути повністю знищене на городищі, а інша частина загинула у боях із противником за межами городища. В іншому випадку жителі, що вижили та не були поневоленими могли б здійснити обряд поховання загиблих односельців.

Вдалося встановити положення 94 небіжчиків (91,2 %), решта представлені дитячими черепами або їх фрагментами без збережених скелетів. Значна частина загиблих 82,5 % (85 осіб) перебувала у випростаному стані на спині. У невеликих заглибленнях знайдено два скелети дорослих (1,9 %) у скорченому стані та один дитячий (0,9 %), що ймовірно був захоронений в господарській ямі під час штурму городища. Ще дві дитини (1,9 %) перебували на боці, а інші двоє (1,9 %) розміщувалися вниз головою на схилах валів. Серед двох похилих осіб (1,9 %) прослідковуються «ознаки втечі», адже їх ноги знаходилися у господарських ямах, що ймовірно травмувало або затримало їх в результаті падіння, де згодом вони загинули. У нижче наведеній таблиці № 1 подаємо зведену відомість про скелети знайдені під час розкопок П.І. Хавлюка на городищі 10 – 11 століття біля с. Сажки у 1970 – 1978 рр. Таблиця складена за віковою категорією загиблих.

Таблиця 1

№ з/п	№, скелет	Морфологічний вік/стать	№ з/п	№ скелету	Морфологічний вік/стать	№ з/п	№ скелету	Морфологічний вік
1.	83(l)	> 1*	36.	1#(l)	6–7*	71.	87a(l)	25–45/♂***
2.	96(ch)	> 1*	37.	3#*(b)	6–8/♀*	72.	40#*(l,v)	> 30/♀s*
3.	63(ch)	1*	38.	4(l)	6–8*	73.	51#(l)	30–40/♀**
4.	69(l)	1*	39.	20(l)	6–8*	74.	57(z,l)	30–40/♂**
5.	70(l)	1*	40.	56#*(l)	~ 9/?**/♀s*	75.	59#*(l)	30–40/♀**
6.	74(l)	1*	41.	49(l)	9–10*	76.	91(l)	30–40/♂***
7.	98(l)	1*	42.	6#*(ch)	> 10/♀s*	77.	30(p,l)	> 40/♀*
8.	99(l)	1*	43.	54(l)	> 10*	78.	12(l)	зрілий*
9.	101(l)	1*	44.	93(l)	> 10*	79.	14(l)	зрілий*
10.	84(l)	> 1,5*	45.	5#(l)	дитина*	80.	15(l)	зрілий*
11.	65(l)	1,5*	46.	7(ch)	дитина*	81.	19(z,l)	зрілий*
12.	100(vn)	1,5*	47.	8(ch)	дитина*	82.	22#(p,l)	зрілий*
13.	39(v)	> 2*	48.	10(ch)	дитина*	83.	32(l)	зрілий/♀*
14.	64(ch)	> 2*	49.	11(l)	дитина*	84.	34(l)	зрілий*
15.	82(l)	> 2*	50.	16#*(ch)	дитина/♀s*	85.	36#*(p,l)	зрілий/♀s*
16.	94(l)	> 2*	51.	18(l)	дитина*	86.	43(z,l)	зрілий*
17.	95(ch)	> 2*	52.	21(l)	дитина*	87.	62#*(l)	зрілий/♀**
18.	23(l)	2–3*	53.	35(l)	дитина*	88.	80#*(l)	зрілий/♀*
19.	24#*(l)	2–3/♀s*	54.	38(l)	дитина*	89.	87(l, zn)	зрілий*
20.	31(l)	2–3*	55.	42#*(v)	дитина/♀s*	90.	88(l)	зрілий/♀*
21.	41(l)	2–3*	56.	88a(l)	10–12*	91.	52#(l)	40–50/♀**
22.	55(l)	2–3*	57.	44(l)	15–16/♀**	92.	9(l)	< 60/♂*
23.	66(l)	2–3*	58.	46#*(l)	підліток/♀*	93.	25#*(l)	60–70/♀*
24.	81(l)	2–3*	59.	68(l)	підліток	94.	28#(l)	похилий/♀*
25.	26(l)	> 3*	60.	71(l)	підліток	95.	29(sc)	похилий*
26.	90#*(p,b)	3–4♀s*	61.	50#*(l)	20–25/♀**	96.	45#*(vt)	похилий/♀s*

№ з/п	№, скелет	Морфологічний вік/стать	№ з/п	№ скелету	Морфологічний вік/стать	№ з/п	№ скелету	Морфологічний вік
27.	37(vn)	> 4*	62.	60#(l)	20–25/♂***	97.	78(p,l)	похилий*
28.	77(l)	4*	63.	72#*(z,l)	20–30/♀***	98.	85#*(vt)	похилий/♀*
29.	48(l)	мала дитина*	64.	2#(z,l)	юний/♂*	99.	17(l)	?/♀*
30.	27(poh)	4–5*	65.	13#*(v,l)	юний/♀*	100.	61(l)	?
31.	53#*(l)	> 5/~♂s*	66.	33(l)	юний/♂*	101.	73#*(l)	?/~♂s*
32.	79(l)	> 5*	67.	47(l)	25–35/♀**	102.	75(l)	?
33.	89a(l)	> 5*	68.	58(sc,l)	25–35/♀**	103.	76#*(l)	?/~♀s*
34.	89(l)	> 6***	69.	67#*(l)	25–35/♀***	104.	86(l)	?
35.	92#*(l)	♀s*/> 6***	70.	97(z,l)	25–40/♂***	-	-	-

Умовні позначення: ♂ — чоловік; ♀ — жінка; # — наявність інвентарю; #* — інвентар, що дозволяє ідентифікувати стать; s* ідентифіковано стать автором статті за допомогою інвентарю небіжчиків.

Визначення віку та статі:
* П. І. Хавлюком; ** М. С. Веліконовою; *** Ю. В. Долженком.

Скелети з ознаками:
р – поранення; z – зв'язаних кінцівок; v – обгорілі.

Положення скелетів:
l – лежачи на спині; sc – скорчене; vn – вниз головою; b – на боку; ch – наявність лише черепа; vt – спроби втечі; poh – поховання; zn – збереглася лише нога.

Окремо слід виділити небіжчиків, котрих знайдено поряд один з одним. На думку автора розкопки вони належали до однієї сім'ї. Серед таких груп небіжчиків він згадує про дві. Проаналізувавши такі випадки нами виділено ще дев'ять таких прикладів. Загалом вони ймовірно представлені сім'ями, де присутні одна молода, доросла чи стара жінка із однією або двома дітьми. У таблиці № 2 подаємо характеристику скелетів за родинними зв'язками.

Таблиця 2

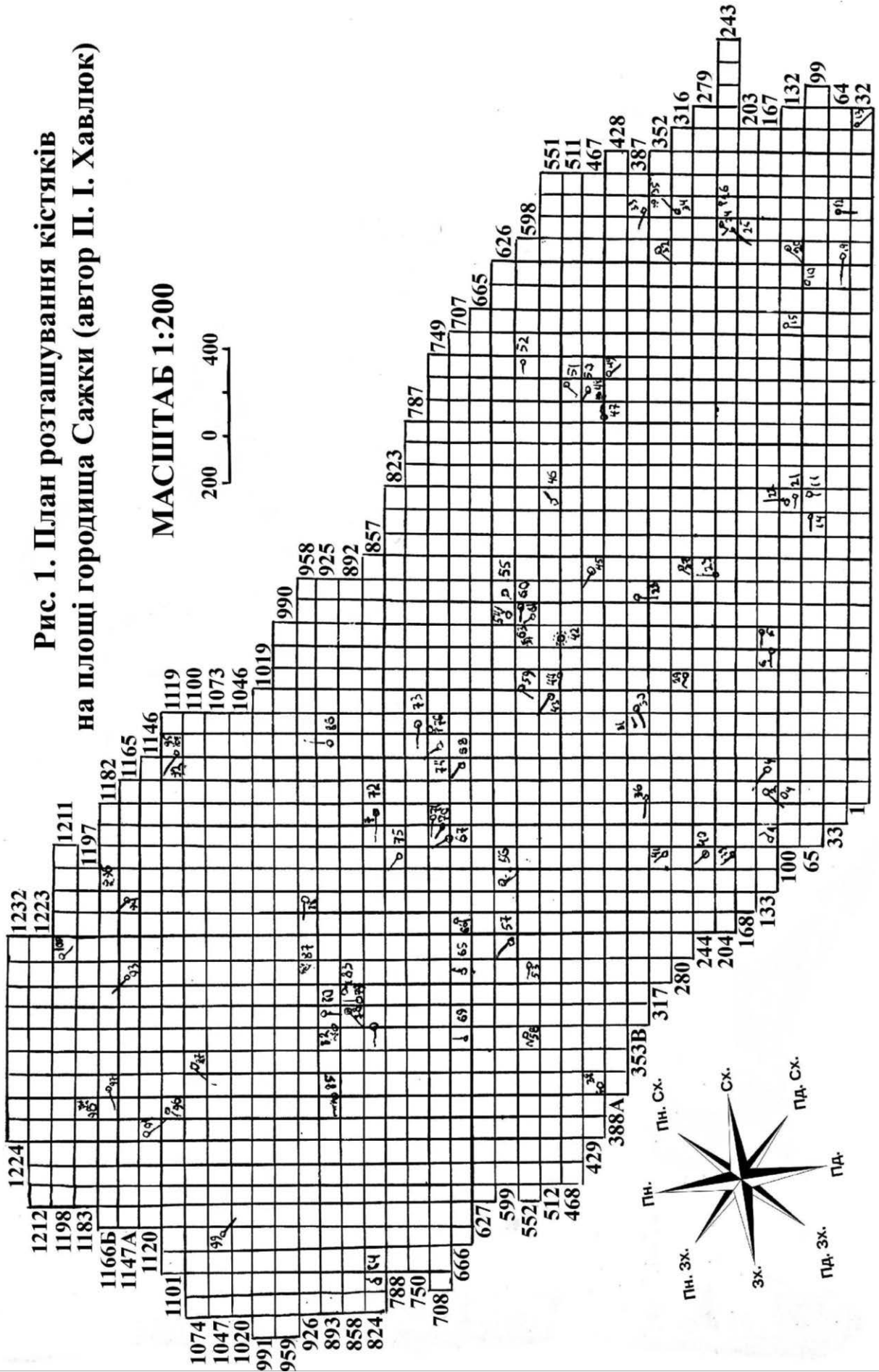
	№	Кістяк / стать / вік				№	Кістяк / стать / вік		
		№16 / ♀s* / дитина	№17 / ♀ / ?	№ 18 / ? / дитина			№ 50 / ♀ / 20–25	№ 51 / ♀ / 30–40	-
Родинні зв'язки	1	№ 21 / ? / дитина	№ 22 / ? / доросла	-	Родинні зв'язки	8	№ 60 / ♂ / 20–25	№ 61 / ? / ?	№ 63 / ? / 1 рік
	2	№ 24 / ♀s* / 2-3	№ 25 / ♀ / 60–70	-		9	№ 67 / ♀ / 25–35	№ 63 / ? / 1 рік	№ 71 / ? / підліток
	3	№ 30 / ♀ / до 40	№ 31 / ? / 2–3	-		10	№ 73 / ~♂s* / ?	№ 76 / ~♀s* / ?	-
	4	№ 39 / ? / до 2	№40 / ♀s* / до 30	№ 41 / ? / 2–3		11	№ 77 / ? / 4	№ 78 / ? / похила	-
	5	№ 48 / ? / 1,5–4	№ 49 / ? / 9–10	-			-	-	-
	6								

Умовні позначення: ♂ — чоловік; ♀ — жінка; s* ідентифіковано стать автором статті за допомогою інвентарю небіжчиків.

Досліджуючи людські скелети П.І. Хавлюк прослідкував також сліди насильницької смерті. У шести загиблих осіб молодого та дорослого віку положення рук та ніг свідчить про те, що вони були зв'язані. Фаланги рук у п'ятьох скелетах різного віку, окрім підлітків та молодих людей, знаходилися на тазу. Археолог пояснив це ознакою спроби прикриття рани рукою. Чотири жертви були спаленими у спорудах. Із них двоє дітей, одна молода та доросла людина. Окремо дослідник відмітив, що у небіжчиків помітні удари тупими предметами, а значна частина фрагментів їх тіл розтягнуті по городищу хижакими. Також він припускає, що небіжчики могли бути страчені за допомогою ударів камінням по голові, котре знайдено поряд із скелетами.

Інвентарний матеріал виявлений у 33 небіжчиків (32 %) віком від двох років. Із них у 24 покійників знайдено прикраси, які дозволяють встановити стать їх власника, що підтверджуються визначеннями антропологічного матеріалу. Проаналізувавши їх, встановлено стать 42 осіб, із них жіночої – 32 особи та чоловічої – 10 осіб. Визначено стать: антропологами М. С. Веліконовою (10 скелетів – 8 жіночих та два чоловічі) та Ю. В. Долженком (5 скелетів – 2 жіночих та 3 чоловічі). П.І. Хавлюком визначено 18 скелетів із них 15 жіночих та 3 чоловічі. Також нами прослідковано певну закономірність пов'язану із прикрасами, що характерні для

Рис. 1. План розташування кістяків
на площі городища Сажки (автор П. І. Хавлюк)

жінок. Із десяти скелетів у трьох небіжчиків № 50, 59, та 62, що визначені Мариною Святославівною як жіночої статі, виявлено інвентар – намисто. Такий стан речей, не маючи збереженого антропологічного матеріалу, дозволяє припустити, що 18 скелетів, де знайдено намисто належали жінкам. Наявність іншого інвентарю залишає під питанням, приналежність трьох осіб, що могли належали двом чоловікам та одній жінці. Із 42 осіб, стать яких визначена нами різними методами, лише 15 антропологічно підтверджені, а саме 10 жіночих та 5 чоловічих скелети.

Детальний краніологічний аналіз збережених кістяків автор планує подати у подальших наукових публікаціях.

Подяка. Автор висловлює щирю вдячність усім хто підтримав його в ході підготовки та написання статті. Автор вдячний Тетяні Євсейчєвій, головному зберігачу фонду Вінницького обласного краєзнавчого музею та Юрію Легуну, директору Державного архіву Вінницької області за сприяння в опрацюванні особового фонду П. І. Хавлюка. Подяка Юрію Зіньку, декану історичного факультету ВДПУ ім. М. Коцюбинського за надання можливості опрацювати антропологічний матеріал із городища Сажки та Юрію Долженку – за надані ним визначення віку та статі людських скелетів. Найкращі побажання Віктору Косаківському за цінні рекомендації та редагування статті на етапі її підготовки до друку. Висловлюємо щирю вдячність головному редактору журналу Олегу Мельничуку за консультації та методичні поради, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Стаття готувалася до друку у рамках проведення наукового дослідження пов'язаного з написанням дисертації на здобуття ступеня доктора філософії.

Джерела та література:

- Беднарчик, Т. Р.** (2023). Місце літописних улличів у ранньосередньовічній історії України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія, 45, 19–30. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-19-30>
- ВОКМ** – Вінницький обласний краєзнавчий музей.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Косаківський, В. А. & Рудь, В. С.** (2014) Археологічна колекція Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. *Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 3'2014*, 116–124.
- Кучера, М. П.** (2017). Городища улличів у Середньому Побужжі. *Археологія*, 4, С. 61–73.
- Ленчук, Д. М.** (2023). Колекція археологічних старожитностей із розкопок П. І. Хавлюка у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія, 45, 9–18. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>
- Манигда, О. В.** (2021). Средневековые городища на Южном Буге. Освоение пространства и предназначение укреплений. *Revista Arheologică, serie nouă, vol. XVII, nr. 2*, 78–86. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5759881>
- Манигда, О. В., & Грабовська, О. В.** (2021). Середньовічні городища улличів на Побужжі. Особливості використання ландшафту. *Простір в історичних дослідженнях*. 2. 50–56.
- НА ІАНАНУ** – Науковий архів Інституту археології національної академії наук України.
- Томашевський, А. П.** (2003). Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. *Археологічні студії*, 2, 132–160.
- Хавлюк, П. І.** (1971). Уличское городище X – XI вв. у села Сажки на Винниччине. *Археологические открытия 1970 г.*, С. 294.
- Хавлюк, П. І.** (1972). Материали из городищ улличей на Южном Буге. *Археологические открытия 1971 г.*, С. 380–381.
- Хавлюк, П. І.** (1976). Исследования Южнобугской экспедиции. *Археологические открытия 1975 г.*, С. 400–401.
- Хавлюк, П. І.** (1979). Исследования на Южном Буге. *Археологические открытия за 1978 г.*, С. 415–416.
- Хавлюк, П. І.** (1989). Про час заселення Південного Побужжя після половецької й монголо-татарської навал. *Тези доповіді восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції* (сс. 24–25). Вінниця.

Dmytro M. Lenchuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
postgraduate student (Ukraine)

**Anthropological Material from the Settlement of Ulychi in the 10th Century
Near the Sazhki village in Vinnytsia Region from the Excavations of P. I. Havlyuk in 1970-1978.**

Abstract. The purpose of the article is to summarize information about the anthropological material from the excavations of P. I. Havlyuk, which was found at the ulychi settlement near the village Sazhki in 1970-1978 and its introduction into scientific circulation. **The research methodology** is represented by: the principle of historicism, system approach, methods of logic, grouping, comparative-historical, statistical and problem-chronological principle. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that it summarizes information about the found human skeletons belonging to the ulyches who died as a result of an attack on the settlement during the first stage of its existence in the 10th century. Today, only part of the preserved human skeletons from the excavations in Sazhki are available for detailed anthropological research. To write the article, unpublished materials from the personal fund of P.I. Havlyuk in the Vinnytsya Regional Museum of History and Nature and the State Archive of the Vinnytsya Region were used, namely: field diaries, manuscripts, and epistolary heritage. The scientific reports on excavations stored in the Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv were also included in the work. Information is provided on the position of the discovered skeletons, their probable signs of death, and personal items found among or near the bones. The skeletons are systematized by age category. For a significant part of the dead, their gender has been determined. **Conclusions.** It was possible to establish the position of the skeletons of 94 deceased. Among the dead, according to P.I. Havlyuk, there are signs: wounds; tied limbs and burnt. The inventory material was found in 33 deceased persons aged two years and older. The sex of 42 persons was determined, of which 32 were female and 10 were male.

Keywords: archaeological excavations, human skeletons, ulychi, 10 century, Sazhka settlement, Havlyuk P. I.

References:

- Bednarchyk, T. R.** (2023). Mistse litopysnykh ulychiv u rannoserednovichnii istorii Ukrainy. [The Significance of Annalistic Ulyches in the Early Medieval History of Ukraine]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 45, 19–30. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-19-30>
- VOKM** – Vinnytskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei. [Vinnytsya Regional Museum of History and Nature].
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnytskoi oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region].
- Kosakivskyi, V. A. & Rud, V. S.** (2014) Arkheolohichna kolektsiia Instytutu istorii, etnologii i prava Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho [Archaeological collection of the Institute of History, Ethnology and Law of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University]. *Arkheolohichni studii «Mezhybizh»: naukovyi shchorichnyk – Archeological studies "Mezhybizh": scientific yearbook*. 3. 2014, 116–124. [in Ukrainian].
- Kuchera, M. P.** (2017). Horodyshcha ulychiv u Serednomu Pobuzhzhii [Street settlements in Srednyi Pobuzhzhia]. *Arkheolohiia – Archeology*, 4, S. 61–73. [in Ukrainian].
- Lenchuk, D. M.** (2023). Kolektsiia arkheolohichnykh starozhytnosti iz rozkopok P. I. Khavliuka u fondakh Vinnytskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu [The Collection of Archaeological Antiquities From the P. I. Havlyuk Excavations in the Funds of Vinnytsya Regional Museum of History and Nature]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 45, 9–18. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>
- Manigda, O. V.** (2021). Srednevekovye gorodishcha na Yuzhnom Buge. Osvoenie prostranstva i prednaznachenie ukreplenij []. *Revista Arheologică, serie nouă*, vol. XVII, nr. 2, 78–86. [in Russian]. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5759881>
- Manihda, O. V., & Hrabovska, O. V.** (2021). Serednovichni horodyshcha ulychiv na Pobuzhzhii. Osoblyvosti vykorystannia landshaftu [Medieval settlements on the Southern Bug. Development of space and purpose of fortifications.]. *Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh – Space in historical research*. 2. 50–56. [in Ukrainian].

- NA IANANU** – Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine].
- Tomashkevskyi, A. P.** (2003). Narys istorii ta ekolohii zaselennia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoi doby [Essay on the history and ecology of the settlement of Eastern Podillia during the Slavic-Russian era.]. *Arkheolohichni studii – Archaeological studies*, 2, 132–160. [in Ukrainian].
- Khavlyuk, P. I.** (1971). Ulichskoe gorodishche X – XI vv. u sela Sazhki na Vinnichchine [Ulichskoe fortified settlement X – XI centuries. near the village of Sazhki in Vinnytsia region.]. *Arheologicheskie otkrytiya 1970 g. – Archaeological discoveries 1970*, S. 294. [in Russian].
- Khavlyuk, P. I.** (1972). Materialy iz gorodishch ulichej na Yuzhnom Buge [Materials from street settlements on the Southern Bug.]. *Arheologicheskie otkrytiya 1971 g. – Archaeological discoveries 1971*, S. 380–381. [in Russian].
- Khavlyuk, P. I.** (1976). Issledovaniya Yuzhnobugskoj ekspedicii [Research of the South Bug expedition]. *Arheologicheskie otkrytiya 1975 g. – Archaeological discoveries 1975*, S. 400–401. [in Russian].
- Khavlyuk, P. I.** (1979). Issledovaniya na Yuzhnom Buge [Research on the Southern Bug]. *Arheologicheskie otkrytiya za 1978 g. – Archaeological discoveries for 1978*, S. 415–416. [in Russian].
- Khavliuk, P. I.** (1989). Pro chas zaselennia Pivdennoho Pobuzhzhia pislia polovetskoi y monholo-tatarskoi naval [About the settlement of Southern Pobuzhye after the Polovtsian and Mongol-Tatar invasion]. *Tezy dopovidi vosmoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii – Abstracts of the report of the eighth Vinnytsia regional historical and local history conference* (ss. 24–25). Vinnytsia. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 02.11.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.12.2023 р.